

ЛИПЕНЬ-
СЕРПЕНЬ
2018
№ 4 (142)

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самоїленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Остряк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 12 від 27 червня 2018 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Пилипчук Я., Бабенко О.** Чернігово-Сіверська земля
та татари (литовський період) 3
Тимів І. Битва під Журавном 1676 р. 15

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Сергєєв С.** Стан колишнього будинку чернігівського
архієпископа на поч. ХІХ ст. 30
Доценко А. Будинок полкової канцелярії в першій половині
ХХ ст., або Страсті за чернігівським архівом. 36
Рига Д. Руйнування споруди колишнього благородного
пансіону Чернігівської класичної чоловічої гімназії в роки
Другої світової війни. 53

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Панько С.** Забуті сторінки історії: Козелецький Троїцький
чоловічий монастир. 58

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Мицик Ю., Тарасенко І.** З нових документів до історії
Сіверщини (ХVІІ-ХVІІІ ст.) (частина 11) 63
Донесення Францишка Грабі, резидента-представника
великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама
Сенявського при дворі гетьмана Івана Мазепи,
до свого патрона (переклад та вступний коментар
О. Циганок) 94
Листи капітана Джеймса Джефферіса із шведської армії
до міністра в Уайтхолл (1708 р.)
(Переклад з англійської і коментар **О. Герасимчука**) 107

РОЗВІДКИ

- Казіміров Д.** До питання про формування міської міліції
в Чернігові навесні 1917 р. 126
Студьонова Л. Їм не поставили пам'ятників,
про них навіть мало хто знає 134
Половець В. Династія качанівських благодійників 142
Походяща О. Портрети гетьмана Івана Мазепи
з родинної колекції Бутовичів 150
Синельник І. Акція «Ніч у музеї» як зразок ефективної
комунікації з відвідувачами (на прикладі Чернігівського
історичного музею імені В.В. Тарновського) 154

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

- Пиріг П., Конопля Ю.** Доля вчителя
Стефана Поповиченка 159

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Павленко С. О.** Довженко: «Ви хочете сказати,
що я брехав?» 166

РУЙНУВАННЯ СПОРУДИ КОЛИШНЬОГО БЛАГОРОДНОГО ПАНСІОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті мова йде про руйнування споруди колишнього благородного пансіону Чернігівської класичної чоловічої гімназії в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Чернігівський благородний пансіон, Друга світова війна, руйнування міста.

Минуле століття відзначилось трагічними подіями у житті міста Чернігова. Багато подій з того часу і зараз є невідомими. Тому саме краєзнавчі дослідження деякою мірою розкривають таємниці з минулої історії Чернігова. У першій чверті ХХ століття будівлі Чернігівської класичної чоловічої гімназії мали свою досить цікаву історію. Після революційних подій жовтня 1917 року «завдяки» новим суспільним перетворенням престижний навчальний заклад проіснував лише два роки.

Після ліквідації гімназій на території колишньої Російської імперії в 1919 році два його будинки залишалися деякий час вільними. В одному з приміщень, де зараз знаходиться Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, деякий час розташовувалася губернська партійна школа.

З 1924 року в будівлі колишньої класичної чоловічої гімназії розташовувалася вже середня семирічна українська школа ім. Коцюбинського. Як свідчила газета «Червоний прапор» за 1924 рік, «школа за 6 років свого існування вже пережила три переселення: у будинок дворянського пансіону, в колишній пансіон гімназії і в саму будівлю гімназії». Далі у статті зазначалося: «Школа починалася з 18 чоловік в 1917 році, вона налічувала 230 дітей вже навесні 1923 року, а восени того ж року вже – 400 дітей. Школа в кінці отримала будинок колишньої гімназії (будівля сучасного Чернігівського історичного музею. – Авт.), коли його звільнила губернська партійна школа. Довгий час вона була єдиною середньою українською школою в Чернігові, а тепер ставала найбільшою на Чернігівщині» [1, 4].

Відомо, що в Чернігові в цей час працювали дві головні школи міста – семирічка ім. Леніна з російською мовою навчання (була розташована в будинку колишньої жіночої гімназії) і семирічка ім. Коцюбинського з українською мовою навчання. Досить цікаво, що в будинку колишнього гімназичного пансіону на вулиці Революції було розташовано дитяче містечко ім. Комінтерну. Правда, про нього фактично на сьогоднішній день нічого не відомо.

Гімназійний пансіон був побудований в 1850 році і протягом ХІХ – початку ХХ століття виконував фактично роль «гуртожитку» для гімназистів. На сьогоднішній день будівля гімназичного пансіону не збереглась (була зруйнована в роки Другої світової війни) [2, 4].

Після революційних подій 1917 року в початкові роки становлення радянської влади в місті широко проводилися масові мітинги і маніфестації, в яких брали активну участь учителі та учні старших класів середньої школи ім. Коцюбинського.

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник НАІЗ «Чернігів стародавній».

Мітинги і маніфестації відбувалися на площі Диктатури пролетаріату. Остання була утворена із західного боку від Спасо-Преображенського собору ще в XIX столітті і спочатку мала назву – Соборна. Площа використовувалася для проведення військових парадів і різних урочистостей.

У 20-30-х роках XX століття місцевість навколо колишньої Соборної площі була упорядкована для відпочинку жителів і гостей Чернігова. Діяльність першої української школи ім. Коцюбинського в Чернігові сприяла позитивному розвитку в області навчально-виховного процесу в двадцятих роках минулого століття.

Середня семирічна школа з українською мовою навчання ім. Коцюбинського проіснувала лише до 1932 року в будівлі колишньої гімназії. З 1932 року і до початку Другої світової війни в приміщеннях колишньої гімназії знаходився Чернігівський обласний історичний музей, який мав досить велику кількість експонатів [3, 4].

Наприкінці 30-х років XX століття Чернігів був мальовничим невеликим містечком з населенням приблизно 70.000 осіб. Місто розвивалося, природно збільшувалося населення. У Чернігові працювали підприємства, навчально-виховні установи та культурні заклади. Серед останніх на особливу увагу заслуговує – Чернігівський історичний музей.

У 1939 році він був визнаний об'єктом республіканського значення і в цьому ж році був переведений на республіканський бюджет. Відомо, що на цей час його колекції нараховували понад 60 тисяч пам'яток, а бібліотека музею – понад 40 тисяч томів книг. Перші німецькі бомбардування Чернігів пережив 27 червня 1941 року.

На початку липня 1941 року почалася масова евакуація людей, промислових підприємств та культурних цінностей [4, с.14-15]. У липні 1941 р. був зруйнований Чернігівський залізничний вокзал. Докладного розслідування вимагають численні згадки працівників музеїв про факти вилучення найдорогоцінніших експонатів з фондів музеїв спецпідрозділами НКВС. Ці акції не документувались, відбувались в атмосфері суворой секретності. Про аналогічні дії НКВС уже по війні свідчили й працівники Чернігівського історичного музею. Доля цих скарбів лишається і сьогодні невідомою.

На початку війни у липні 1941 р. музей припинив свою діяльність, колекції готували до евакуації. С 18 по 25 серпня 1941 р. близько 30.000 музейних експонатів вивезли на схід. На жаль, деякі колекції залишились у місті [5, с.51-54].

У серпні 1941 р. частина музейного зібрання була евакуйована до Уфи і м. Чкалова (Оренбурга). Під час бомбардування міста 26-27 серпня 1941 р. будинок Чернігівського історичного музею було зруйновано. Скільки було втрачено, не відомо. Під час війни втрачено фондову документацію і списки евакуйованих речей. Ось така офіційна версія подій того часу [6, С.37]. Оскільки залізничний вокзал було вже зруйновано, евакуація музейних цінностей відбувалася на вантажівках ЗИС 5.

Як свідчать архівні документи, значна частина музейних експонатів незалежно від засобів евакуації зазнала атак німецьких військових літаків під час руху або на проміжних зупинках. Зокрема, під бомбардування потрапили транспорт з цінностями Чернігівського історичного музею [7, с.49].

Однак існує думка, що саме в цей час наприкінці серпня 1941 року частина музейної колекції, ще до масованого бомбардування німецькою авіацією міста, тобто до 26-27 серпня 1941 р., була схована в підвальному приміщенні споруди колишнього благородного пансіону чоловічої гімназії.

Німецька окупація Чернігова тривала з 9 вересня 1941 по 21 вересня 1943 року. Під час Другої світової війни населення міста скоротилось в кілька разів. Але культурне та музейне життя не зупинилось.

Восени 1941 р. краєзнавець та працівник Чернігівського історичного музею С. Баран-Бутович, після встановлення у Чернігові німецької влади, очолив відділ культури та освіти міської управи і значною мірою прислужився збереженню пам'яток старовини за тих надзвичайно складних умов. За його ініціативою було, зокрема, створено архівне управління і так званий музейний фонд, співробітники якого (близько 10 осіб) рятували залишки колекцій, за незначним винятком покинуті напризволяще

та значною мірою зруйновані під час бомбардування міста у серпні 1941 р. Активно велися розкопки на згарищі будівлі історичного музею, під час яких було виявлено і частково описано понад 3.000 цінних музейних експонатів.

Напередодні визволення Чернігова він виїхав на захід, але невдовзі повернувся і був заарештований сталінськими спецслужбами. На підставі вироку військового трибуналу був убитий у тюрмі НКВС 1944 р.; водночас комуністи знищили і його науковий архів.

Улітку 1942 року в м. Оренбурзі розмістили колекцію Чернігівського музею [8, с.122-128]. Оренбург у ті роки став найбільшим «сховищем» архівної документації.

Цікаво, що в своїх спогадах колишня працівниця Чернігівського музею О. Повод, котра працювала в музеї в 40-х роках ХХ століття, тобто після закінчення Другої світової війни, подає таку інформацію: «Інвентарні книги на експонати музею пропали. Де і як – не знаю?! Попко стверджував, що вони були евакуйовані. Але повернулися цінності без інвентарних книг. Приходили речі положень в ящики, і в ящик покладено список. У деяких писалося найменування речі і інвентарні №, а в деяких лише інвентарні номери. Тут на місці ми звіяряли номери на експонатах зі списками. Начебто все було правильно».

Перед війною фонди музею нараховували 60 тис. експонатів, а його наукова бібліотека – 40 тис. томів різної літератури. Війна, окупація Чернігова нацистами згубно позначилися на розвитку фондів Чернігівського історичного музею (далі – ЧІМ).

Частина експонатів була відправлена в евакуацію до Башкирії. Багато з історичних цінностей, що залишилися в місті, постраждали під час бомбардувань або були вивезені до Німеччини.

Так, колекція старовинного живопису, яка експонувалась у Борисоглібському соборі, в 1941 р. серйозно постраждала під час пожежі, що виникла внаслідок попадання бомби [9, с.141-147].

Цікаву інформацію надає у своїй статті доктор історичних наук С. Леп'явко. Його публікація містить додаткову інформацію про стан чернігівських церков у 1941-1943 рр., оскільки саме фотографії є специфічним і важливим видом історичних джерел. С. Леп'явко вказує в своїй статті: «Найбільшим відкриттям щодо історії руйнування храмів міста стали світлини Борисоглібського собору. Всупереч попереднім уявленням, що собор було зруйновано у серпні-вересні 1941 р., виявилось, що тоді в нього потрапила лише одна бомба. Та й то, не в сам давньоруський храм, а в дзвіницю ХVІІ ст. Таким чином, собор було частково зруйновано пізніше, уже у вересні 1943 р.» Ось така цікава інформація, яка дозволяє припустити, що все ж таки частина фондів Чернігівського історичного музею могла бути вивезена до Німеччини під час відступу німецьких частин з Чернігова у вересні 1943 року [10, с.35].

Цікаво, що у місцевому періодичному виданні того часу станом на 1942 рік зазначалося, що всі цінні пам'ятки історичного музею загинули [11, с.2]. Після закінчення Другої світової війни фонди ЧІМ значно зменшились, втративши 27 тис. експонатів і 37 тис. томів музейної бібліотеки [12, с.3].

Наприкінці війни в Радянському Союзі створили надзвичайну комісію, яка вела облік завданих війною збитків. У Чернігові повністю або частково було зруйновано 1.740 будинків, що становило 70% житлового фонду міста [13, с.376].

Бомбардування 23-25 серпня 1941 р. стало однією з найбільших трагедій в історії Чернігова. Її можна порівняти тільки з руйнування міста монголо-татарами. Центральна частина Чернігова була майже повністю знищена [14, с.363].

Україна перший неповний список культурних втрат офіційно передала Німеччині тільки в 1994 році. Це каталоги з переліком цінностей, вивезених із Харківського, Чернігівського, Сімферопольського краєзнавчих музеїв, Севастопольського художнього, Національного художнього, Музею західного і східного мистецтва, Київського музею російського мистецтва, Львівської картинної галереї. Німці кажуть, що в їхніх музейних фондах немає експонатів, які ми шукаємо. Вони могли бути вивезені назад до Радянського Союзу, розграбовані, могли загинути під час бомбардувань.

Таким чином питання збереження музейних експонатів у роки Другої світової

війни і зараз недостатньо досліджене. На сьогодні доволі важко констатувати, куди поділася частина музейних експонатів із Чернігівського історичного музею в цей історичний час.

Є деякі версії стосовно цього питання. Дійсно, зважаючи на катастрофічне руйнування міста під час Другої світової війни, скоріше за все велика частина експонатів музею була втрачена.

Однак існує ще більш цікава гіпотеза про те, що частина музейної колекції була схована в підвальних приміщеннях споруди колишнього благородного пансіону чоловічої гімназії і на сьогодні потрібен тільки час на її пошук. Але чи є вона, на жаль, відповіді на це важливе питання сьогодні немає.

1. Чи не помилка? // Червоний стяг, 1924. – 3 червня. – С.4.
2. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня. – С.4.
3. Шпилевський Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. – 1995. – 16 ноября. – С.4.
4. Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941-1943). / С. Леп'явко. – Чернігів: Видавець Лозовий В., 2011. – С.14-15.
5. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки / Г. Арендар., С. Лихачова. // Родовід. – 1996. – № 2. – С.51–54
6. Кот С. Українські культурні втрати під час Другої Світової війни / С. Кот // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С.37.
7. Максакова Л. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. / Л. Максакова. – М., 1990. – С.49.
8. Омельченко Ю. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 рр. / Ю. Омельченко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С.122-128.
9. Линюк Л. XIV Археологічний з'їзд і музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії / Л. Линюк // Скарбниця української культури: Зб. наук праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – 187 с. – С.141-147.
10. Леп'явко С. Чернігівські храми під час війни (за німецькими світлинами). / С. Леп'явко // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу. Матеріали науково-практичної конференції. Чернігів 2013. – С.35. Режим доступу http://www.cult.gov.ua/_ld/1/154_ZBIRNIK_HRECHEN.pdf
11. Голод Ф. Зберегти рештки експонатів / Ф. Голод // Українське Полісся. – 1942. – 11 січня. – Ч.5.
12. Сто років Чернігівському історичному музею // Краєзнавство та шкільний туризм. – 1997. – № 2. – С.3.
13. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. / С. Леп'явко. – Київ, Темпора, 2012. – 432 с.
14. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. / С. Леп'явко. – Київ, Темпора, 2012. – 432 с.

Рига Д. Разрушение сооружения бывшего благородного пансиона Черниговской классической мужской гимназии в годы Второй мировой войны.

В статье речь идет о разрушении сооружения бывшего благородного пансиона Черниговской классической мужской гимназии в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Черниговский благородный пансион, Вторая мировая война, разрушения города.

Riga D. The destruction of the buildings of the former noble boarding house of the Chernihiv classical male gymnasium, during the Second World War.

The article deals with the destruction of the buildings of the former noble boarding house of the Chernihiv classical male gymnasium, during the Second World War.

Key words: Chernihiv noble boarding house, World War II, destruction of the city.

The past century was marked by tragic events in the life of the city of Chernihiv. Many events from the past and now are quite unknown. Therefore, local studies are to some extent reveal the secrets of the past history of Chernigov ..

The gymnasium board was built in 1850 and during the XIX – early XX century, it actually played the role of a «dormitory» for high school students. To date, the building of the gymnasium has not survived (it was destroyed during the Second World War). After the revolutionary events of 1917 in the early years of the Soviet rule in the city, mass rallies and demonstrations were widely held in the city, in which active teachers and high school students attended the high school Kotsyubinsky.

Thus, the issue of preserving museum exhibits during the Second World War is now insufficiently investigated. Today it is rather difficult to state where the part of museum exhibits from the Chernihiv Historical Museum has been, in this historic time.

There are some versions on this issue. Indeed, given the catastrophic destruction of the city during the Second World War, most of the museum's exhibits were probably lost.

However, there is even more interesting, the hypothesis that part of the museum collection was hidden in the basement of the building of the former noble boarding man's gymnasium, and today only time is needed for her search. But is she, unfortunately, the answer to this important issue, today is not ...

